

Advies van het Comité van de Regio's over het onderwerp „Clusters en clusterbeleid”

(2008/C 257/12)

HET COMITÉ VAN DE REGIO'S doet de volgende aanbevelingen:

- De Commissie zou echter een kaderprogramma moeten uitwerken dat het voor alle betrokken overheden gemakkelijker maakt om samen te werken en dat richtsnoeren bevat voor de vorming van transnationale, onderling verbonden clusters. De samenwerking tussen clusters wordt gezien als een veelbelovende manier om het innovatievermogen van Europa te vergroten en internationale investeerders en innoverende bedrijven aan te trekken. De samenwerking tussen clusterorganisaties zou daarom niet louter in Europees verband, maar ook in mondiaal verband moeten plaatsvinden. Het uiteindelijke streven moet de vorming van *world level clusters* zijn.
- Er is een gemeenschappelijk strategisch kader nodig dat de zienswijzen van de verschillende betrokken partijen — overheden, universiteiten, onderzoekscentra en bedrijven — omvat en dat het mogelijk maakt om de drie hierboven beschreven doelstellingen op een gecoördineerde manier te verwezenlijken:
  - het mogelijk te maken de voorwaarden voor clustervorming te scheppen en clustervorming te bevorderen;
  - de uitvoering van de door de clusters voorgestelde initiatieven vergemakkelijken;
  - ervoor zorgen dat clusters in zowel nationaal als internationaal verband netwerken gaan vormen die de samenwerking en de uitwisseling van ervaringen ten goede komen.
- Als eerste stap op weg naar dit strategische kader zou een op hoog niveau staande groep van deskundigen moeten worden opgericht die een en ander bestudeert en de Raad en de Commissie adviseert over de integratie en harmonisatie van de criteria.

Rapporteur: Antonio GONZÁLEZ TEROL (ES/EPP), directeur-generaal Europese Zaken, regio Madrid

BELEIDSAANBEVELINGEN

HET COMITÉ VAN DE REGIO'S,

Overwegende dat clusters tijdens de Raad Mededinging van 6 december 2006 zijn aangewezen als een van de negen prioriteiten om de innovatie in Europa een impuls te geven.

Overwegende dat het door het Sloveense voorzitterschap is verzocht om vóór het eind van het huidige semester een advies op te stellen, zodat de Commissie bij het opstellen van haar mededeling over clusterbeleid (juli 2008) rekening kan houden met zijn standpunten.

Overwegende dat er in de conclusies van het voorzitterschap van de Raad van 13 en 14 maart 2008 op wordt aangedrongen om de inspanningen ter verbetering van de randvoorwaarden voor innovatie beter te coördineren, onder meer door het nauwer aanhalen van de banden tussen wetenschap en bedrijfsleven en de ontwikkeling van innovatieclusters van wereldniveau en regionale clusters en netwerken, en om de sterkere participatie in clusters en in openbare aanbestedingen van innovatieve MKB-ondernemingen te faciliteren.

Algemene opmerkingen

1. Als volgende voorzitter van de Raad doet Frankrijk er goed aan om door te gaan met het stimuleren van onderzoek naar en politieke discussies over clusters en om na te gaan welke nieuwe maatregelen mogelijk zijn in het kader van het clusterbeleid dat de Commissie momenteel uitwerkt.

2. Een cluster is een geografische concentratie van bedrijven die in dezelfde sector opereren, een netwerk vormen met speciale leveranciers en met andere bedrijven uit onderling verwante sectoren, en elkaar niet alleen beconcurreren maar ook samenwerken. Deze sector omvat een groot aantal branches, een kruisbestuiving tussen vakgebieden en activiteiten. Clusters zijn het succesvolst als zij erin slagen om hun onderlinge afhankelijkheid zo te gebruiken dat zij elkaar in hun activiteiten aanvullen. Dat levert synergieën op die leiden tot een groei van de hele sector, waar iedereen in de sector dus baat bij heeft. In dit verband wordt ook wel gesproken van „coöpetitie”, een bedrijfsstrategie die het midden houdt tussen samenwerking en concurrentie en het concurrentievermogen de hoogte in stuwt. De „leden” van een cluster moeten elkaar vertrouwen en dezelfde doelen en prioriteiten hebben, zodat er in een gelaagde context sprake is van een algehele coördinatie.

3. De EU blinkt niet uit in het omzetten van ideeën in producten en diensten. Met nieuw beleid moet er daarom voor gezorgd worden dat de verschillende partijen die kennis creëren, doorgeven en toepassen beter op elkaar ingewerkt raken. Met andere woorden: voor overheden, universiteiten, onderzoekscentra en bedrijven moeten nieuwe samenwerkingsvormen worden ontwikkeld.

4. Exclusieve investeringen in O&O zijn noodzakelijk, maar zijn tot dusver niet voldoende geweest. Om Europa's innovatieve vermogen een impuls te geven moet men de krachten bundelen en dient vooral in strategische onderzoeksdoelen geïnvesteerd te worden.

5. Een geografische concentratie van bedrijven leidt niet automatisch tot clusters of tot economische netwerken, synergieën en een beter concurrentievermogen. Er is een bepaalde kritische massa nodig, een bepaald productievolume, anders kan er geen sprake zijn van clusters. Ook moet aandacht worden geschonken aan de kwaliteit en de externe voorwaarden — met name het onderlinge vertrouwen en de solide betrekkingen tussen de bedrijven die nodig zijn om samen duurzame activiteiten te kunnen ontplooien.

6. Met alleen statistische gegevens kunnen deze twee aspecten niet goed gemeten worden. Het *European Cluster Observatory* zou daarom moeten onderzoeken onder welke omstandigheden deze aspecten, die bepalend zijn voor het bestaan van clusters, zich voordoen. Gezien zijn ervaring en zijn nauwe contacten met de regio's biedt het CvdR in dit verband zijn hulp aan.

7. Clusters zijn belangrijke motoren van innovaties, dragen bij aan het concurrentievermogen en de duurzame ontwikkeling van industrie en diensten, en hebben een gunstige invloed op de economische ontwikkeling van regio's doordat zij voor welvaart en banen zorgen. Op die manier komen zij ook de territoriale cohesie — een van de doelen van het Verdrag van Lissabon — ten goede.

8. Vaak is de inbreng van overheid en bedrijfsleven nodig om clusters van de grond te helpen krijgen en ze daarna te helpen om tot de voorhoede van hun sectoren te blijven behoren.

9. De overheid kan ook een belangrijke rol spelen voor het welslagen van clusterinitiatieven door:

— te helpen bij het formuleren van doelstellingen en het uitvoeren van toezicht;

- de initiatieven tijdens hun ontwikkeling te blijven ondersteunen (zie de volgende paragraaf);
- de initiatieven in te bedden in een breder beleid.

10. Ook moet de overheid de omstandigheden creëren die nodig zijn voor de ontwikkeling van clusters. Dit betekent dat zij het volgende dient te doen:

- Zorgen voor hoog opgeleide werknemers.
- De administratieve rompslomp voor het opzetten en ontwikkelen van clusters inperken.
- De oprichting van informatiecentra en geïntegreerde dienstverleningscentra stimuleren.
- Vooral door de oprichting van gemeenschappelijke centra voor gespecialiseerde opleidingen steun bieden aan de samenwerking tussen onderwijsinstellingen. Elke lidstaat zou op zijn minst over een studiecentrum moeten beschikken waar gespecialiseerde opleidingen over clusters worden gegeven
- Zorgen voor financiële instrumenten waarmee clusters in hun behoeften kunnen voorzien en zorgen voor de nodige betrekkingen tussen ondernemers, innovatiecentra, investeerders en financieringsbronnen.
- De voorwaarden scheppen voor coördinatie binnen clusters, voor coördinatie met clusters in het buitenland en voor de betrekkingen van clusters met de overheid.
- Ervoor zorgen dat clusters mogelijkheden krijgen in het buitenland en internationale activiteiten kunnen ontplooiën, en meewerken aan de ontwikkeling van transnationale netwerken. Een goed overheidsbeleid kan gunstig zijn voor het imago van regio's — en van clusters — waardoor hun kans op groei in het buitenland toeneemt.
- O&O&I bevorderen op de terreinen waar zij actief zijn, met speciale aandacht voor de factoren die van doorslaggevend belang zijn voor het van de grond komen en uitrijpen van innoverende activiteiten, die bovendien als een hefboom kunnen werken voor de particuliere sector.
- Steun bieden en vaart zetten achter particuliere initiatieven, waarbij in aanmerking moet worden genomen dat de drie overheidsniveaus — EU, lidstaten en regio's — niet langs elkaar heen moeten werken en dat regio's een sleutelrol hebben bij het uitwerken en uitvoeren van het beleid ter ondersteuning van clusters.

Overheden moeten zich echter hoeden voor het volgende:

- Ze moeten niet uit het niets clusters te voorschijn toveren. Clusters zijn meestal het resultaat van een historische ontwikkeling. Vandaar dat kunstmatig gecreëerde clusters op een mislukking plegen uit te lopen.
- Om dezelfde reden moeten ze clusters niet kunstmatig in leven houden als deze door technologische en marktontwikkelingen op een zijspoor zijn beland.

11. Om de internationale concurrentie aan te kunnen moeten clusters een stevige structuur aanbrengeñ tussen bedrijven, universiteiten en overheden en voortdurend innoveren, zodat zij steeds voor nieuwe synergieën kunnen zorgen. Alleen op die manier is de levensvatbaarheid van clusters gegarandeerd. Hoewel excellentie een kenmerk van clusters is, moet men wel bedenken dat niet alle clusters zich even sterk kunnen ontwikkelen of dezelfde internationale omvang kunnen bereiken. Excellentie op dit gebied is een zaak van lange adem en wordt mogelijk gemaakt door financiële middelen, *good governance* en structurele marktgerichte hervormingen om voor de nodige mobiliteit van de factoren risicokapitaal en onderzoekers te zorgen.

12. Met het oog op de mondialisering van de economie is het opzetten van waardeketens („global value chains”) met behulp van de clusters van essentieel belang om de coördinatie tussen bedrijven te verbeteren en het gezamenlijke concurrentievermogen te verhogen. Hoewel innovatie een basiskenmerk van alle clusters is, ontwikkelen deze zich niet alleen in hightechsectoren, maar ook in sectoren waar technologie een minder belangrijke of relatief geringe rol speelt.

13. Clusters zijn zeer interessant voor kleine en middelgrote bedrijven, omdat ze hun contacten met universiteiten en grotere ondernemingen ten goede komen en hun bovendien toegang bieden tot internationale handelsnetwerken.

14. Sommige landen en regio's leggen echter te veel nadruk op het MKB en gaan eraan voorbij dat clusters met weinig grote ondernemingen economisch minder sterk kunnen komen te staan.

Bijdrage aan de Lissabonagenda

15. Het vrije verkeer van productiefactoren en de hoge kosten van geavanceerde economieën leiden momenteel tot bedrijfsverplaatsingen, een ontwikkeling die het hoofd moet worden geboden door in productiestelsels het accent te leggen op activiteiten met een hogere toegevoegde waarde en in de eerste plaats activiteiten met een hoger O&O&I-gehalte.

16. De Lissabonagenda is opgesteld om de door de mondialisering veroorzaakte problemen aan te pakken en heeft als doel om het menselijk kapitaal in de EU beter te benutten, samenhang aan te brengen in het innovatiebeleid, wetgeving te creëren die een stimulerend effect heeft op innovaties, de opzet en groei van innoverende bedrijven te bevorderen en de *interfaces* binnen het systeem van innovaties te verbeteren. Zijn deze doelstellingen eenmaal verwezenlijkt, dan is de weg gebaad naar een samenleving die openstaat voor innovaties en nieuwe kennis en daardoor zo niet op kosten, dan toch zeker op het creëren van toegevoegde waarde kan concurreren.

17. Willen de regio's hun concurrentievermogen verbeteren, dan moeten zij een impuls geven aan kapitaalintensieve sectoren met sterk gespecialiseerde werknemers en een duidelijk innovatief karakter.

18. Qua investeringen in particuliere O&O-activiteiten schiet Europa ernstig tekort. Wat dit aangaat levert meer overheidsgeld voor O&O pas iets op als bedrijven zelf achter deze doelstellingen staan en de nodige initiatieven nemen. Belangrijk is wel dat het niveau van de nationale overheidsuitgaven op O&O-gebied hoog genoeg is om effect te sorteren. Alleen op die manier kan dit geld, via onderzoek en innovatie, de markt bereiken. Door de hefboomwerking van publieke O&O-investeringen moeten particuliere O&O-activiteiten worden versterkt, zodat deze voor een veel groter gedeelte van het BBP van Europese regio's kunnen zorgen. Daartoe is een combinatie van vier soorten maatregelen nodig:

- Een impuls geven aan de **ontwikkeling van clusters** of conglomeraten van bedrijven en overheidsinstellingen rond sterk innoverende activiteiten.
- Steun bieden aan het creëren van terreinen die zijn afgestemd op deze activiteiten en waar kennis (universiteiten) en zakendoen (bedrijven) hand in hand gaan: wetenschaps- en technologie**parken**.
- Zowel de financiële als andersoortige instrumenten versterken die **nieuwe innoverende bedrijven** van de grond helpen krijgen.
- De vorming van netwerken van de verschillende kennis- en O&O&I-centra bevorderen, de fora voor kennisuitwisseling actief steunen en de vorming van netwerken van qua innovatievermogen excellerende regio's stimuleren.

De EU-dimensie

19. Het CvdR is verheugd over de impuls die de Commissie heeft gegeven door middel van een groot aantal programma's en netwerken, die in hoge mate hebben bijgedragen tot de ontwikkeling van clusters die bovendien het uitwisselen van ervaringen mogelijk maken.

20. Het CvdR twijfelt niet aan de steun die de Commissie geeft aan de ontwikkeling van nieuwe en betere clusters op regionaal en nationaal niveau. Er bestaat echter wel enige behoefte aan informatie over het in kaart brengen of het ontwikkelen van *best practices* en aan centra waar wordt onderzocht welke systematisch te gebruiken of te raadplegen instrumenten nodig zijn. Deze instrumenten moeten de actoren vrijelijk ter beschikking staan. In dit verband zij vermeld dat het CvdR momenteel werkt aan de studie „Clusters en clusterbeleid, een gids voor lokale en regionale beleidsmakers”.

21. De Commissie zou echter een kaderprogramma moeten uitwerken dat het voor alle betrokken overheden gemakkelijker maakt om samen te werken en dat richtsnoeren bevat voor de

vorming van transnationale, onderling verbonden clusters. De samenwerking tussen clusters wordt gezien als een veelbelovende manier om het innovatievermogen van Europa te vergroten en internationale investeerders en innoverende bedrijven aan te trekken. De samenwerking tussen clusterorganisaties zou daarom niet louter in Europees verband, maar ook in mondiaal verband moeten plaatsvinden. Het uiteindelijke streven moet de vorming van *world level clusters* zijn.

22. Samenwerkende clusters zijn van vitaal belang voor kleine en middelgrote bedrijven, omdat het goed is voor de — cruciale — informatievoorziening, voor de uitwisseling van technologische kennis en voor het delen van de onderzoeksinfrastructuur en van de productiemiddelen.

23. Veel clusters proberen zich in hun eigen regio of land verder te ontwikkelen, terwijl de uitwisseling van informatie en *best practices* met clusters in buurlanden juist enorme mogelijkheden biedt.

24. De Commissie moet alle factoren aanpakken die de handel en investeringen in Europa in de weg staan. De voltooiing van de interne markt is van groot belang voor de liberalisering van de markten.

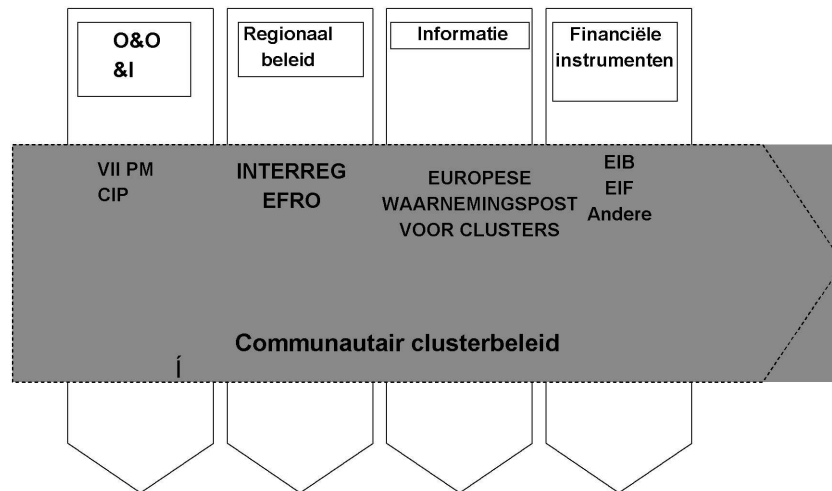
25. Samen met de verschillen in wetgeving en de van elkaar afwijkende socialezekerheidsstelsels, bestuurlijke systemen en belastingstelsels kunnen de huidige obstakels voor de handel de transnationale samenwerking ernstige schade toebrengen. En ook door de taalgrenzen zijn clusters geneigd om de samenwerking met buitenlandse clusters beperkt te houden en vooral in hun eigen land actief te zijn.

Aanbevelingen van het CvdR

26. De Commissie zou iets moeten doen aan het danig versnipperde clusterbeleid van de EU; maatregelen om de vorming van clusters te stimuleren en maatregelen om de samenwerking tussen clusters te steunen zouden in één beleidslijn moeten worden ondergebracht.

27. Ten behoeve van de gestaag toenemende taken die de Commissie overhevelt naar de regio's voor de bevordering, coördinatie en benutting van clusterinitiatieven zou de Commissie volgens het CvdR de regio's ook een duidelijker beeld moeten geven van de O&O-initiatieven die ze rechtstreeks beheert (hoofdzakelijk het 7e KP en het CIP). Tegelijk moet er goed op worden gelet dat de coördinatie met de door de Commissie opgerichte autonome agentschappen voor onderzoek en innovatie en met de JTI (gezamenlijke technologie- initiatieven) vlot verloopt.

28. De EU zou de criteria voor de ondersteuning van clusters in Europees verband moeten integreren en harmoniseren. Dit zou een noodzakelijke aanvulling zijn op de samenwerkingsmaatregelen die momenteel op alle niveaus worden uitgevoerd en zorgen voor **één overkoepelende beleidsvisie**, als tegenwicht voor alle verschillende Europese clusterinitiatieven waarvan momenteel op tal van gebieden sprake is (zoals O&O, beleid voor interregionale samenwerking, toezicht op concurrentie in technologiesector, en subsidiëring van projecten).

29. Alle maatregelen die in het kader van deze alomvattende visie worden genomen moeten gericht zijn op groei en concurrentievermogen en betrekking hebben op prioritaire beleidsterreinen die niet alleen de uitwisseling van ervaringen en informatie omvatten, maar ook zaken als gezamenlijke projecten en maatregelen, uitwisseling van personeel en begunstigen tussen projecten, en ontwikkeling van EU-netwerken en -instellingen.

Het CvdR stelt daarom het volgende voor:

1. EEN GEMEENSCHAPPELIJK STRATEGISCH KADER VOOR CLUSTERS

Er is een gemeenschappelijk strategisch kader nodig dat de zienswijzen van de verschillende betrokken partijen — overheden, universiteiten, onderzoekscentra en bedrijven — omvat en dat het mogelijk maakt om de drie hierboven beschreven doelstellingen op een gecoördineerde manier te verwezenlijken:

- het mogelijk te maken de voorwaarden voor clustervorming te scheppen en clustervorming te bevorderen;
- de uitvoering van de door de clusters voorgestelde initiatieven vergemakkelijken;
- ervoor zorgen dat clusters in zowel nationaal als internationaal verband netwerken gaan vormen die de samenwerking en de uitwisseling van ervaringen ten goede komen.

Als eerste stap op weg naar dit strategische kader zou een op hoog niveau staande groep van deskundigen moeten worden

opgericht die een en ander bestudeert en de Raad en de Commissie adviseert over de integratie en harmonisatie van de criteria. Deze groep zou een grote onafhankelijkheid moeten bezitten en als voorzitter een vooraanstaande Europeaan moeten hebben die op dit gebied zijn of haar sporen verdiend heeft. De overige leden zouden alle betrokken partijen moeten vertegenwoordigen: politiek, (met name regionale) overheden, bedrijven met ervaring in het beheer van clusters, universiteiten, centra voor onderzoek en technologie, en financiële instellingen en andere mogelijke geldschieters (zoals *business angels* en risicokapitaalfondsen).

Dit strategische kader zal voortbouwen op al bestaande initiatieven met betrekking tot specifieke clusters en hierop een integrale visie bieden, waarbij structuur wordt aangebracht in de beleidslijnen die de in een cluster plaatsvindende processen verder helpen ontwikkelen.

INCUBATIEFASE

- Scheppen van de noodzakelijke randvoorwaarden.
- Financiële ondersteuning om de netwerkvorming van kleine en grote bedrijven in een bepaald gebied te vergemakkelijken en eventuele synergieën te benutten.
- Rol voor bedrijven die andere bedrijven op sleeptouw kunnen nemen.
- Betrekkingen met onderzoekscentra uit de sector.

OPSTARTFASE

- Vertrouwensbanden smeden.
- Koppeling van bedrijven die tot verschillende clusters behoren om transnationale metaclusters te vormen.
- Eigen organisatiestructuur en imago creëren.
- Strategische samenwerkingsagenda opstellen.

GROEIFASE

- Eigen projecten opzetten en uitvoeren.
- De clusters in Europese technologieplatforms opnemen.
- Allianties van clusters, samenwerkingsplatform van regio's.
- De resultaten van de samenwerking tussen clusters verspreiden, zodat ook andere regio's hiervan kennis kunnen nemen.
- Nieuwe producten als resultaat van samenwerkingsinitiatieven.

FASE VAN VOLWASSENHEID

- Eigen innovaties en patenten
- Opkomst van commerciële subclusters
- Strategische samenwerkingsverbanden ten behoeve van de economische ontwikkeling
- Aantrekken van nieuwe investeringen in de regio.

2. MAATREGELEN VOOR HET TOT STAND BRENGEN VAN EEN STRATEGISCH KADER DAT HET PROCES GELOOFWAARDIG MAAKT

De **samenwerking tussen bedrijven** moet onder meer op de volgende manieren worden gestimuleerd, waarbij de aandacht moet uitgaan naar de oprichting van een netwerk van eersteklas-clusternetwerken met behulp waarvan ze op Europese en op wereldschaal diensten en best practices kunnen delen:

- Ontwikkeling en gebruik van samenwerkingsinstrumenten om de in regionale clusters verworven kennis te delen
- Het houden van evenementen/bijeenkomsten/match-days met de verschillende actoren — met name de bedrijven — uit de clusters
- Jaarlijks een gezamenlijk verslag opstellen van de activiteiten die alle Europese clusters hebben uitgevoerd.
- Ontwikkeling van gedeelde diensten op onder meer het gebied van onderwijs en opleiding.

Overheden dienen op de volgende manier voor een **vroege vraag** te zorgen:

- Via een Europees systeem voor toezicht op industriële onderzoeks- en innovatieactiviteiten en betere informatie

over het intellectuele kapitaal, waardoor men ontwikkelingen aan de vraagzijde en veelbelovende technologieën een stap voor kan zijn, moeten in de verschillende regio's waarnemingsposten en organen die toezicht houden op de technologische ontwikkeling met elkaar in contact worden gebracht

- Samenwerking met de Europese technologische platforms moet worden bevorderd

- Er moeten publieke projecten worden opgezet waaraan diverse regio's meedoen (gemeenschappelijke specificaties en aanschafprocedures)

- In diverse regio's moeten gemeenschappelijke regels worden opgesteld waarmee de ontwikkeling van innovatieve technologie kan worden gestimuleerd of waarmee hierop vooruit kan worden gelopen.

Het is van groot belang om de bestaande informatie te bundelen in een **informatief Europees clusterforum (Info-cluster)** en hier ook functies in op te nemen die nuttig zijn voor bedrijven en momenteel slechts gedeeltelijk worden bestreken. De Europese waarnemingspost voor clusters is bij uitstek geschikt om zo'n clusterforum van de grond te krijgen:

- Een territoriaal informatiesysteem ter structurering van de huidige onderzoeksinfrastructuur en -centra, O&O&I-bedrijven, universiteiten en andere centra, gesubsidieerde onderzoeksterreinen, essentiële technische en politieke contacten enzovoort. Met dit instrument zullen de verschillende kenniscentra en de clusters zelf gemakkelijker onderlinge betrekkingen kunnen aangaan. Het systeem zou kunnen worden beheerd door de Commissie en het CvdR, dat het contact met de regio's en met regionale clusters kan verzorgen.

- Een dynamische concurrentiebarometer aan de hand waarvan clusters zichzelf met soortgelijke clusters kunnen vergelijken en te weten kunnen komen waar ze staan ten opzichte van hun concurrenten.

- Een kaart met daarop de verschillende maatregelen voor clusters — alle soorten nationale en regionale maatregelen en programma's (zoals subsidies voor O&O&I, instrumenten voor financiële ondersteuning, en opleidings- en uitwisselingsprogramma's) voor het uitwisselen van informatie.

- Diverse rapporten over de *best practices* van bedrijven of clusters in het kader van de uitwisseling van informatie.

Er moet worden gezorgd voor samenwerking tussen de financiële innovatie-instrumenten (kapitaal/schulden/rechtstreekse steunverlening) van de regio's of lidstaten om investeringen te vergemakkelijken in grote projecten waarbij regio's uit verschillende landen via de clusters zijn betrokken, die gebaat zouden zijn bij meer financiële steun uit fondsen als de EIB en het EIF.

Clusters kunnen middelen en diensten delen, zodat zij gezamenlijk gebruik kunnen maken van hoogwaardige diensten:

- Platform voor gespecialiseerd werk en uitwisselings- en opleidingsprogramma's voor onderzoekers in het bedrijfsleven.
- Mobiliteit van bedrijven die faciliteiten en diensten van *incubators* delen.
- Uitwisseling van technische vaardigheden, onderzoeksinfrastructuur en productiefaciliteiten om schaalvoordelen te behalen.
- Europees systeem voor toezicht op onderzoek, industriële innovatie en betere informatie over het intellectuele kapitaal.

Brussel, 19 juni 2008

3. **EVALUATIE VAN MAATREGELEN VOOR, TIJDENS EN NA DE UITVOERING, DIE ALS RICHTSNOER MOET DIENEN VOOR TOEKOMSTIGE MAATREGELEN**

Evaluatie is een soort onderzoek waarbij speciale technieken worden gebruikt en waarbij wordt nagegaan of in de behoeften van een cluster is voorzien, of een adequaat beleid is uitgewerkt, of dit goed is uitgevoerd, of het waarschijnlijk is dat het gewenste resultaat wordt behaald, of het mogelijk is de niet bereikte doelstellingen alsnog te verwezenlijken, en of het beleid effectiever kan worden uitgevoerd.

Evaluatie is een instrument dat in de hele uitvoeringsfase moet worden gebruikt en dat onder meer de geloofwaardigheid van clusters moet vergroten.

De voorzitter
van het Comité van de Regio's
Luc VAN DEN BRANDE
